

SZEGHY-GAYER VERONIKA*

Lojalitásbeli irányváltás – a szlovákiai zsidóság létrejötte

Rebekah Klein-Pejšová: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 2015.

A szlovákiai zsidóság két világháború közötti történetének feltárása korántsem számít közkedvelt témaválasztásnak a történészek körében. A szakirodalom túlnyomó része a holokausztra vagy a szlovák antiszemitizmus kérdésére összpontosít,¹ s összességében kevés az olyan munka, amely arra keresné a választ, hogy milyen fejlődésen ment keresztül a szlovákiai zsidóság 1938 előtt. Kovács Éva kassai vonatkozású értekezése mellett² eddig csak Ješajahu A. Jelének kísérelt meg ezzel a korszakkal (is) foglalkozó, összefoglaló jellegű munkát készíteni, ez viszont meglehetősen szlovák nézőpontra sikeredett.³ Ráadásul az évről évre megjelenő zsidó helytörténeti monográfiák színvonala is rendkívül hullámzó ahhoz, hogy kijelenthessük: elkészültek az alap kutatások a témában. Az alábbiakban egy olyan műre kívánom felhívni a figyelmet, amely egyértelműen kiemelkedik a legfrissebb szlovákiai zsidó tematikájú munkák sorából.

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa, E-mail: gayer.veronika@tk.mta.hu

¹ Itt mindenképpen érdemes Miloslav Szabó kiváló munkáját megemlíteni. Szabó, Miroslav: *Od slov k činom. Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875–1922)*. Bratislava, Kalligram, 2014.

² Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004.

³ Jelinek, Ješajahu A.: *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha, Ipeř, 2009.

Rebekah Klein-Pejšová amerikai történész 2015-ben megjelent kismonográfiája éppen a két világháború közötti korszakkal kapcsolatban próbált új kutatási eredményeket felszínre hozni.

A szerző különböző aspektusokból (népszámlálások, parlamenti választások, az I. világháború emlékezete, zsidó építészet, a szlovák zsidók mozgalma stb.) vizsgálta meg, hogy milyen folyamat eredményeképpen vált az egykori felvidéki zsidóság nagy többsége Csehszlovákiához lojális állampolgárrá 1918 után. A zsidó irányváltás (Jewish reorientation), a zsidóságnak az államhoz való viszonyának átalakulása, politikai lojalitásának áttevődése egyik államból a másikba, s ennek a folyamatnak a mikéntje tehát a mű központi kérdésfeltevése.

Fontos módszertani döntésnek tartom, hogy a Purdue Egyetemen oktató történész nem az identitást vagy a nemzeti hovatartozás kérdését, hanem a lojalitás fogalmát helyezte műve középpontjába, s a lojalitás mérése révén igyekezett a nemzethez való tartozás problémáit is megérteni. Szerinte a zsidóság állam iránti egyéni és kollektív lojalitása, s az ennek a kialakítására irányuló stratégiák kulcsfontosságúak a zsidó közösségek fejlődésének megértésében, hiszen a lojalitás megteremtődése során a zsidóság a biztonságot, a jólétet, a haladást, összességében tehát a túlélés lehetőségeit igyekszik biztosítani a maga számára.⁴

A szerző nagyrészt Jelínek megállapításaival vitatkozik, nem ért ugyanis egyet azzal, hogy a szlovákiai zsidóság a két világháború közötti korszakban vizsgálható volna valamiféle önálló csoportként.⁵ Sokkal inkább amellett érvel, hogy a szlovákiai zsidóság létrejötte nem egyik napról a másikra történt, hanem mindez a birodalomból nemzetállammá alakulás bonyolult folyamatához köthető. Ráadásul az általa szlovák zsidósággént (Slovak Jews) leírt közösségre – melyet a magyar nyelvben talán a „szlovákiai zsidóság” fordítás ad vissza legjobban –, egy magát földrajzilag, s nem elsősorban nemzeti szempontból körülhatárolható társadalmi csoportként tekint. Mindezzel párhuzamosan – és Jelínekkel szembemenve – azt sem hagyja figyelmen kívül, hogy a zsidóságon belüli törésvonalak ugyanolyan erősek voltak, mint a zsidóság és más nemzetiségek, etnikai-vallási csoportok közti választóvonalak. Munkája célkitűzéseiben egyébként

⁴ 3.

⁵ 17.

a nem-zsidó társadalom zsidósághoz való viszonyának bemutatását is ígéri, bár ez a könyvet végigolvasva inkább csak a Szlovákiában többséget alkotó szlovákság tekintetében valósult meg. A szerző félmondatban intézi el a magyar zsidók mozgalmának bemutatását, a szlovákiai németiség és a zsidóság kapcsolatáról pedig csak annyit tudunk meg, hogy a zsidóság egy része a német nyelvet részesítette előnyben.

A két világháború közötti Csehszlovákiát érintő társadalomtörténeti kutatásokban gyakran használt rendőrségi jelentések alkotják a történész alapforrásait. Mindez érthető, hiszen a szerző az állam szemszögéből, nagyrészt rendőrségi ügyiratok, állami hivatalnoki és a csehszlovák állameszméhez hű szakértői vélemények feldolgozása révén, nem pedig kiválasztott elitcsoportokon keresztül kívánja bemutatni a zsidók lojalitásának alakulását. A korabeli kormánypárti sajtó szisztematikus feltárásáról azonban nem beszélhetünk. A népszámlálásokról szóló szakértői viták és a rendőrségi akták segítségével inkább folyamatokat elemez, s rövidebb esettanulmányokat állít egymás mellé.

A kötet öt tematikus, bár egyúttal időrendben is haladó fejezetre oszlik. Az első fejezetben Magyarország történetéről olvashatunk dióhéjban, majd Csehszlovákia megalakulásának folyamatát követi nyomon a szerző. A hangsúly itt elsősorban a szlovák társadalomra tevődik. A szerző részletesen bemutatja a zsidóságnak a magyar nemzetépítésben játszott kulcsszerepét a felvidéki régióban, amely egy kibékíthetetlen szlovák–zsidó viszonyt eredményezett. A szlovákság szemében a zsidók lettek a fő magyarosítók, az őket elnyomó rendszer képviselői a dualizmus időszakában, ezért Csehszlovákia megalakulása után a szlovák nemzeti elit a zsidó befolyás csökkenését szerette volna látni, s továbbra is idegenként tekintett a zsidókra. Mindebből kifolyólag a Szlovák-zsidók Mozgalom (korabeli hivatalos nevén: Sväz Slovenských Židov) is összességében sikertelen maradt, ahogy ezt a következtetést a szerző már a kötet első fejezetében levonja.

Az első lépést, amely a szerző szerint a szlovákiai zsidók közti szolidaritásérzést erősítette, s ezáltal a szlovákiai zsidóság új, területi alapú hovatartozástudatát is megalapozta, az I. világháború utáni zsidó menekültkérdés és a zsidó önszegélyező programok jelentették. Mindeközben a szerző azt sem hagyja figyelmen kívül, hogy az államfordulat élménye igencsak keserű tapasztalatot jelentett a zsi-

dóság számára, hiszen 1918–1919 fordulóján szinte minden városban kirabolták vagy bántalmazták a zsidó kereskedőket, sőt ahogy arra a történész meglepő módon nem tért ki, a Sáros vármegyei Nagyvitézen egy zsidó családot ki is végeztek a csehszlovák katonák ebben a zűrzavaros időszakban.⁶ Ezért a szlovákiai zsidóság közvetlenül Csehszlovákia megalakulása utána saját érdekvédelmének és önvédelmének a megszervezésére kényszerült. Ugyanígy problémát jelentett a Galícia területéről érkező zsidó menekültáradat az I. világháború utáni években. 1921 közepéig mintegy tízezer zsidó tartózkodott Szlovákia területén, ebből csak Bártfa környékén mintegy 2400 fő, de nagyszámú menekültet helyeztek el Pozsonyban is.

Az első fejezetet a kötet egyik legalaposabb elemzése követi a csehszlovák állam által bevezetett zsidó nemzetiségi kategóriáról, melyet Klein-Pejšová olyan politikai eszközként értelmez, amely a domináns csehszlovák nemzetiségnek kedvezett, s amelynek az volt a kifejezett célja, hogy Csehszlovákiában a német, Szlovákia területén pedig a magyar kisebbség számát csökkentse.⁷ Jozef Mráz, a Csehszlovák Statisztikai Hivatal egyik szakértője javaslatának ismertetésével indul a fejezet, aki a nemzetiséget egy belső meggyőződésnek definiálta, függetlenül az anyanyelvtől. Ezután a szerző végigköveti, hogy milyen viták során jutottak el odáig Csehszlovákiában, hogy a nemzetiség fogalmát a nyelvi és kulturális értelmezésből egy etnikai-faji irányba csúsztassák el. Mindeközben a szerző arra az ellentmondásra is rámutat, hogy noha a népszámlálások során a nemzetiségre kérdeztek rá, a nemzetiségi bevallás alapján érvényesítették a kisebbségek nyelvhasználati jogait ott, ahol arányuk legalább a 20%-ot elérte. A történész összességében arra jut, hogy a zsidó nemzetiségi kategória a nemzeti konfliktusok és elvárások keresztútjában egyfajta neutrális stratégiát jelentett a szlovákiai zsidóság számára, amellyel az államhoz való lojalitásukat is kifejezték, s amelynek révén legkevésbé konfrontálódtak a többi nemzetiséggel.

Ugyanitt a szerző az 1920-as csehszlovák parlamenti választások kapcsán a zsidók politikai önszerveződéséről is beiktatott egy alfejezetet. A Zsidópárt politikáját túlnyomórészt cionista vállalkozásnak

⁶ Erről az egyedülállóan durva mérszárlásról lásd: Szabó, Miloslav: „Rabovačky“ v závere prvej svetovej vojny a ich ohlas na medzivojnovom Slovensku. In: *Forum Historiae*. 2015, 2. szám, 35–55.

⁷ 61.

tartja, amely folyamatosan azzal küzdött, hogy megszerezze a szlovákiai ortodoxia támogatását.⁸

Ezt követően olvashatunk két, esettanulmányokat felsorakoztató fejezetet, melyben a szerző arra hoz példákat, hogy milyen politikai és társadalmi kontextusokban kérdőjeleződött meg a zsidók állam iránti lojalitása. Vitathatta ezt maga az állam, egy másik nemzetiségi csoport, vagy akár az egyes zsidó csoportok között is felmerülhettek ezzel kapcsolatos konfliktusok. A pozsonyi Hugo Roth, aki a népszerűtlen szlovák zsidó mozgalom élén állt, jó példa arra, hogy a szlovák asszimilációpárti, nagyrészt pozsonyi értelmiségi mennyire elhatalmálta magát a cionisták törekvéseitől. Samuel Funk pozsonyi neológ rabbi pedig nem maga az állam, hanem a cionisták vádolták meg magyar irredentizmussal. Végül a mai Dohány utcai tömb részeként 1931-re elkészült I. világháborús emlékmű, a Hősök templomának kérdését mutatja be a szerző. Az építkezés jó alkalmat jelentett a csehszlovák hatóságok számára, hogy a szlovákiai zsidóság Magyarországra iránti lojalitását mérje. A zsidó közösségek nagy része ugyanakkor visszautasította az emlékműállításban való részvételt.

Mindezekből az esetekből kissé kilóg az a rövid alfejezet, amely a két világháború közötti szlovákiai zsinagóga-építészettel foglalkozik, s amelyet a szerző a másodlagos szakirodalom alapján állított össze. Külön említésre kerül Losonc és Kassa új neológ zsinagógáinak felépítése, amely a szerző olvasatában szintén az új területi hovatartozástudat megerősítését szolgálta, bár a történész többi elemzésével ellentétben itt semmilyen narratív forrást, korabeli véleményt nem szólaltat meg, így a kérdés érintése több szempontból is kilóg a lojalitás megkérdőjeleződését tárgyaló fejezetből.

A kötet negyedik részében a szerző alapvetően már az 1930-as évek tendenciáit vázolja fel, s megállapítja, hogy a zsidó nemzetiség kategória csak az 1920-as években tudott neutrális, konfliktusmentesítő eszközként működni. Mivel szándékoltan a csehek és a többi nemzetiségi közé állította a zsidóságot, ezzel végérvényesen a többségi szlovák társadalommal is szembehelyezte, amellet, hogy a magyar kisebbségről pedig leválasztotta.⁹ Mindezzel kapcsolatban a szerző kitér a szlovák autonomista mozgalomra, az 1930-as népszámlálás eredményeire és annak nyelvhasználatbeli következmé-

⁸ 62.

⁹ 118.

nyei, Hitler hatalomra kerülésének csehszlovákiai visszhangjára, például a zsidóság német termékekkel szembeni bojkottjára, s arra a felismerésre, hogy onnantól kezdve a zsidóság sorsa Csehszlovákia fennmaradásától függött.

A magam részéről hiányolom a Rothermere-akció szlovákiai zsidó visszhangjának, reakcióinak a bemutatását, amely véleményem szerint fontos momentum volt a zsidók Csehszlovákiához való lojalitásának kifejeződésében, s ezt éppen a történész által vizsgált pozsonyi anyagokból lehetett volna kiválóan rekonstruálni. Ugyanígy hiányzik a kötetből a szlovákiai zsidóságnak a magyar revízióhoz való viszonya, az 1938-as év változásaira adott reakciója, ezzel szemben, vagy e helyett főként csak a szlovák autonomista mozgalomról és annak nyíltan zsidóellenes éléről olvashatunk bővebben.

Néhány észrevételt a felhasznált szakirodalommal és forrással kapcsolatban is tennünk kell. Klein-Pejšová Kovács Évának csak az interjúira hivatkozik, a 2004-ben megjelent kötetét láthatóan nem ismeri a szerző. Ez azért lényeges, mert Kovács a választói magatartás vizsgálata révén maga is arra jutott, hogy a népszámlálási eredmények nem a nemzetiségi hovatartozást, hanem sokkal inkább az államhoz való lojalitás mértékét jelzik. Tehát a szociológus maga is a hajlott a lojalitás előtérbe helyezésére, s erre az amerikai szerző nő egyáltalán nem reflektált. Ugyanígy teljesen ismeretlen maradt számára Koral Álmos *Zsidók választúton* című röpirata is, amely az általa kutató kérdésnek az egyik első korabeli kulcsdokumentuma.¹⁰ Miközben Kovács Éva interjúit hosszan idézi,¹¹ melyek köztudottan csak Kassára vonatkoznak, addig a szlovákiai zsidó memoárirodalom, a szlovák, magyar vagy héber nyelven az elmúlt évtizedek során megjelent visszaemlékezések teljesen kimaradtak a szerző forrásjegyzékéből és szakirodalmi repertoárjából. Ez főként azért kelthet hiányérzetet az olvasóban, mert a szerző egy összszlovákiai kép felvázolására törekszik, még sincs rálátása a téma sokrétű szlovák és magyar nyelvű forrásaira. Műve minden kritikusabb megjegyzésem ellenére, a *Zsidók Kárpátalján* című kötettel¹² és Kateřina

¹⁰ Koral Álmos [Komlós Aladár]: *Zsidók a választúton*. Prešov, Minerva Nyomda, 1920.

¹¹ Pl. 88–91.

¹² Bányai Viktóra – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest, Aposztróf, 2013.

Čapková csehországi zsidóságot bemutató munkájával¹³ együtt a csehszlovákiai zsidósággal foglalkozó szakirodalom egyik fontos hivatkozási pontja lesz, amely inspirálóan fog hatni az állampolgári lojalitás témájában kutató történészre.

¹³ Čapková, Kateřina: *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938*. Praha, Litomyšl–Paseka, 2005.